

Inhoudelijke monumentenzorg na de decentralisatie

Bouwhistorische aspecten en het grote verband

C.J. van Haften

Dit verhaal begint met dezelfde stelling waarmee ik eind 1990 een lezing voor de verzamelde Nederlandse archeologen opende:

Bij de oprichting, in 1947, van twee verschillende Rijksdiensten, één voor de Monumentenzorg en één voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, is te veel waarde toegekend aan het maaiveld als grens (afb. 1).¹

De relatie tussen Monumentenzorg en Archeologie

Een niet onbelangrijk deel van de ons overgeleverde 'materiële cultuur' bestaat uit resten van bebouwing. In theorie worden deze resten bovengronds onderzocht door monumentenzorgers en ondergronds door archeologen. Het bovengrondse en het ondergrondse deel vormen samen echter één continu verhaal. Oude gebouwen staan met hun fundamenten en kelders in de grond en funderingen, paalsporen e.d. zijn restanten van bij uitstek bovengrondse bouwkundige elementen. Inhoudelijk is er dan ook geen enkele reden om in het onderzoek van het gebouwde erfgoed ter hoogte van het maaiveld een cesuur aan te brengen. De opdeling is vooral begrijpelijk vanuit praktisch-organisatorisch oogpunt, de doelstelling van de Nederlandse overheidsdiensten, – de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek –, en de achtergrond van hun medewerkers. Leggen de archeologen zich toe op onderzoek en documentatie van alle sporen van menselijk handelen, de interesse van monumentenzorgers beperkt zich voornamelijk tot bouwkundig erfgoed. Bovengronds wordt vooral gestreefd naar behoud en restauratie, ondergronds impliceert onderzoek over het algemeen totale vernietiging van het onderzoeksobject. Archeologische monumenten hebben bovendien zelden een gebruiksfunctie, terwijl bovengrondse monumenten vrijwel altijd een gebruiksfunctie hebben, anders waren ze al lang verdwenen.

Hoe begrijpelijk de opdeling ook is, voor onderzoek en documentatie van het gebouwde erfgoed is de scheiding ter hoogte van het maaiveld een merkwaardige en een slechte zaak. In theorie bestaat er een belangrijke overlap tussen beide werkterre-

nen, in de praktijk is eerder sprake van een enorme kloof. Van integratie tussen beide disciplines is het op rijksniveau in Nederland nog nauwelijks gekomen. De een graaft op, de ander restaureert, zo gebeurt dat al vele jaren. En als een bouwkundige zijn restauratieonderzoek eens onder het maaiveld wil voortzetten, kan hem dat met de wet in de hand worden verboden (!).

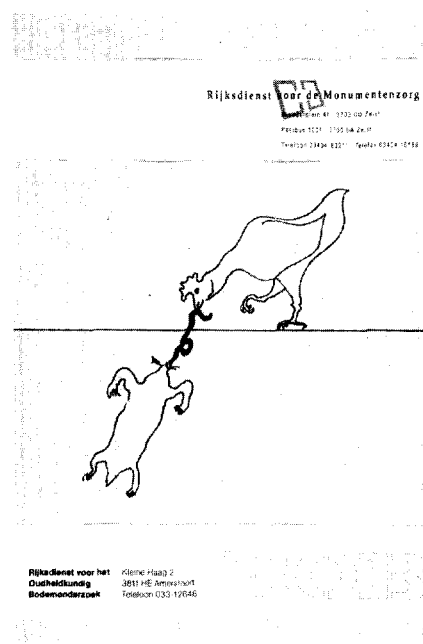
De voorgeschiedenis

Bij oudheidkundig onderzoek in andere landen, in het mediterrane gebied bijvoorbeeld, werken archeologen en architecten al generaties lang samen. Wat begonnen was met onderzoek en documentatie van nog bestaande bouwkundige resten, groeide geleidelijk uit tot een integrale aanpak van het onderzoek boven en onder het maaiveld. In de huidige samenwerkingsvorm vervullen bouwkundigen als z.g. opgravingsarchitecten de dubbelrol van bouwkundig onderzoeker en landmeter.

In onze streken ontbreken omvangrijke architectuurresten uit de pre-historische en Romeinse tijd. Dit heeft ertoe geleid dat onderzoek en documentatie van sporen uit die perioden hier traditioneel een specifiek archeologische aangelegenheid was, waar bouwkundigen niet zoveel te zoeken hadden. De interesse van archeologische zijde in de middeleeuwen moest toen nog worden gewekt. Het waren voornamelijk historici, kunsthistorici en architecten die zich met dit tijdvak bezig hielden. Deze situatie veranderde kort voor en vooral na de Tweede Wereldoorlog. Voor het eerst werden de archeologen in Nederland toen geconfronteerd met het onderzoek van omvangrijke ondergrondse bebouwingsresten uit de late middeleeuwen.

De middeleeuwse archeologie nam vervolgens een grote vlucht. Er was niet alleen een schier onuitputtelijk onderzoeksterrein bijgekomen, ook de onderzoeksmethoden ontwikkelden zich snel en binnen de archeologie werd een multi-disciplinaire aanpak geïntroduceerd. Bijna alle denkbare specialismen deden vervolgens geleidelijk aan hun intrede in de archeologie in Nederland, behalve merkwaardig genoeg de bouwkundige.

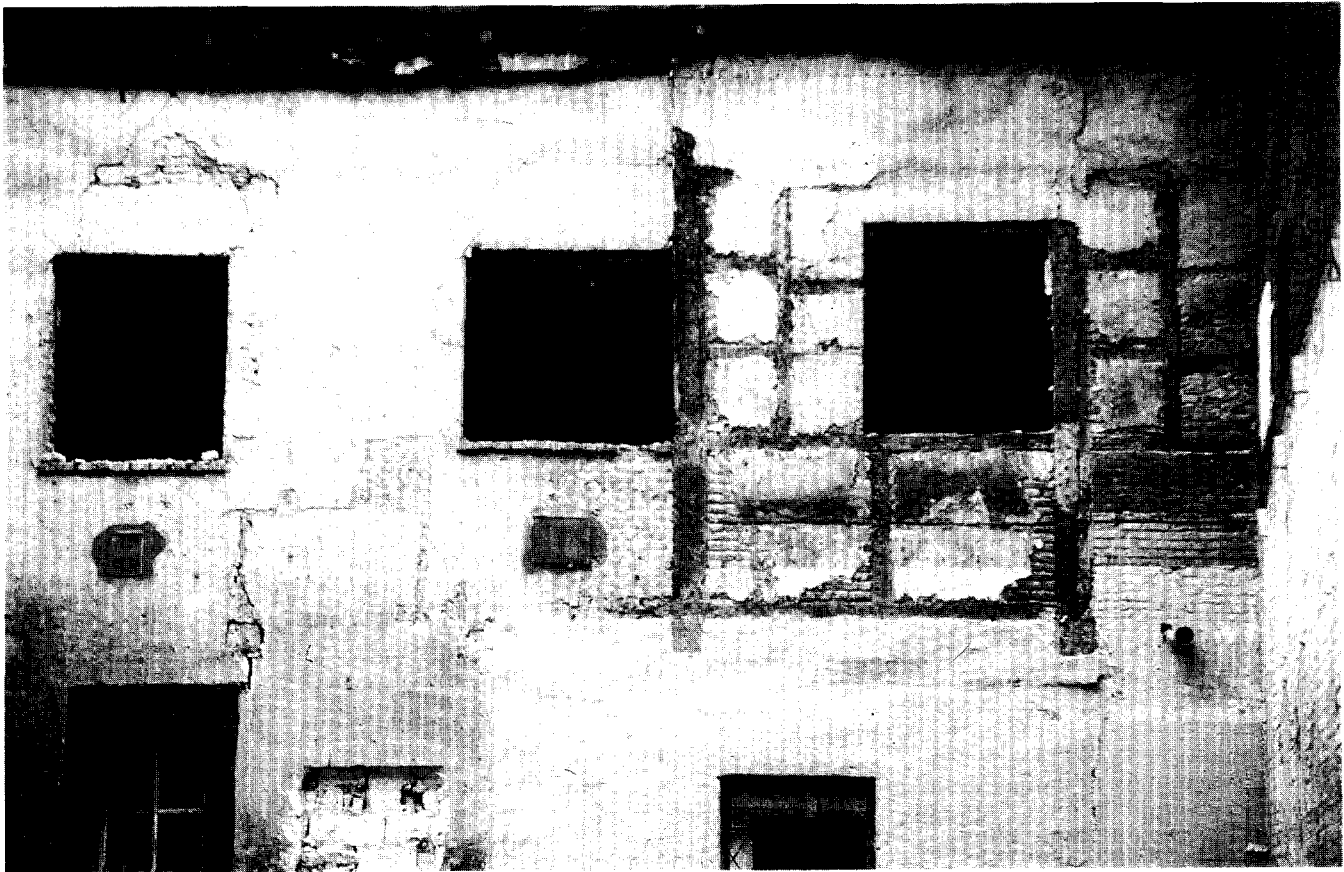
Parallel aan de ontwikkeling van het oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland verliep die van de monumentenzorg. Het begon in 1873 met Victor de Stuers en zijn

Afb. 1. Impressie van de problematiek ter hoogte van het maaiveld, in beeld gebracht door Servé Minis.

in de Gids gepubliceerde artikel 'Holland op zijn smalst'. Twee jaar later werd hij aangesteld bij het Departement van Binnenlandse Zaken om leiding te geven aan de nieuw ingestelde afdeling Kunsten en Wetenschappen. In 1903 werden vervolgens van rijkswege twee commissies opgericht, één voor de beschrijving van monumenten en één voor de restauratie ervan.

De historisch gegroeide scheiding ter hoogte van het maaiveld vond zijn bevestiging in 1947 bij de oprichting van de beide rijksdiensten, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Om diverse redenen groeiden de disciplines vervolgens verder uit elkaar. Enerzijds specialiseerde de archeologie zich steeds meer in onderzoek, anderzijds leidde de enorme toename van het aantal restauraties, met name gedurende de afgelopen decennia, paradoxaal genoeg tot een relatieve afname van het onderzoek- en documentatiewerk bij monumentenzorg. Planbeoordeling, subsidieverlening en controle op de uitvoering van restauraties maakten van de monumentenzorg steeds meer een administratieve dienst.

Afb. 2. Maastricht, Vrijthof N.-zijde. Fragment van de gedeeltelijk ontleisterde vakwerkconstructie aan de zuidzijde van de noordelijke pandhofvleugel van het voormalige Witte Vrouwenklooster (foto auteur).

Bouwhistorisch onderzoek

Het zijn vooral de na-oorlogse stadssaneringen geweest, die zowel voor de monumentenzorg als voor de middeleeuwse archeologie tot een doorbraak leidden. Bij de kaalslag gingen grote delen van bouwen bodemarchief ongedocumenteerd verloren, waarmee het besef groeide, dat de gigantische expansie en vernieuwing van steden op cultuurhistorisch terrein zijn tol eiste. De snelle achteruitgang van het bouwarchief en de afname van onderzoeken documentatiewerk bij restauraties, waren aanleiding voor het (her)ontdekken van een verloren gewaande vaardigheid; onthullend bouwkundig onderzoek, nu met de term *'bouwhistorie'* aangeduid. Bouwhistorici werken in feite aan de bovengrondse continuïteit van het zorgvuldige onderzoeken documentatiewerk, dat aanvankelijk alleen onder het maaiveld plaatsvond. Het is de combinatie van bouwkundige kennis en een mede door de archeologie geïnspireerde aanpak, die tot onderzoeksresultaten leidden, vandaar dat ook wel gesproken wordt voor *'muur(werk)archeologie'*.² Ondanks de behaalde onderzoeksresultaten, de parallellen met de archeologie en het feit dat beide disciplines in elkaars verlengde liggen, is bouwhistorisch onderzoek

in tegenstelling tot archeologisch onderzoek nog allerm minst een geaccepteerd fenomeen. Meischke verwoordde deze situatie bij zijn afscheid van de Rijksdienst, eind 1988, als volgt: 'Een van de grootste en moeilijkst uit te roeien misverstanden was en is dat men oud muurwerk dat zich onder de grond bevindt, gaarne archeologisch onderzoekt, doch wanneer het zich in een gebouw in restauratie bevindt, men er op de meest grove wijze mee omspringt, zonder ook maar een minimum van documentatie te plegen.'³

De oorzaak hiervan kan nauwelijks te maken hebben met de materie zelf. Er is namelijk geen enkele reden te bedenken waarom de samenleving bouwhistorisch onderzoek niet zinvol zou vinden en archeologisch onderzoek wel. Eerder moet hiervoor de onbekendheid van de materie als oorzaak worden gezien. De meeste mensen weten en begrijpen gewoon niet dat er bovengronds net zo veel en even zo belangrijk onderzoeksmateriaal ligt opgeslagen als onder het maaiveld. We kunnen de samenleving deze lacune in kennis overigens moeilijk kwalijk nemen. Door de 'restauratiehousse' van de afgelopen decennia is een situatie ontstaan waarbij zelfs deskundigen, veel restauratiearchitecten bijvoorbeeld, onderzoek en documentatie van de bestaande toestand niet als een vanzelf-

sprekend uitgangspunt voor een restauratie ervaren. En zolang bouwhistorisch onderzoek bij de enige academische opleiding tot restauratiearchitect in Nederland, aan de T.U. in Delft, slechts de status van een keuzevak heeft, is het niet te verwachten dat in deze situatie veel verandering zal komen.

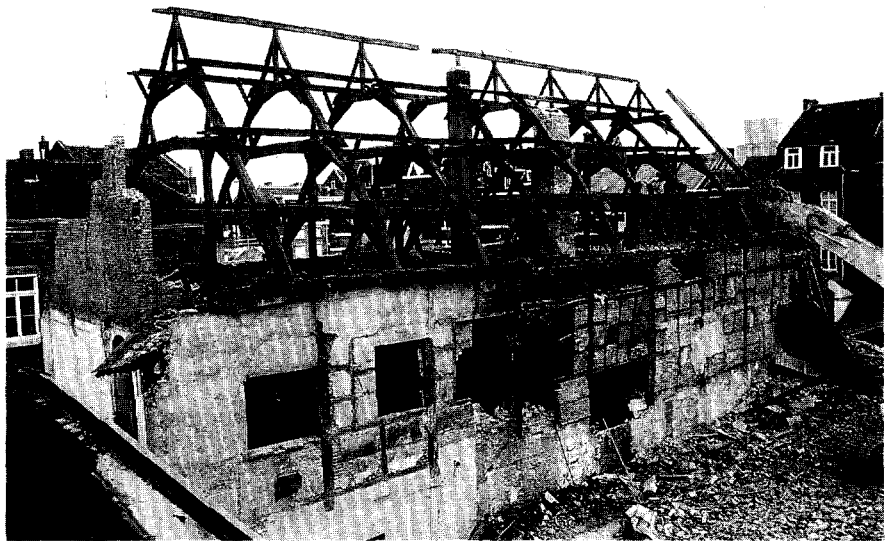
De positie van het bouwhistorisch onderzoek tussen monumentenzorg en middeleeuwse archeologie

Ondanks het baanbrekende onderzoek van dr. H. Janse c.s., is het bouwhistorisch onderzoek binnen monumentenzorg altijd een beetje in de schaduw van het restaureren blijven staan. In tegenstelling tot het archeologisch onderzoek is de onderzoekskant bij monumentenzorg daardoor nooit echt volwassen geworden. Zo'n positie aan de punt van moeders rok is wel veilig en biedt tot op zekere hoogte ook grote voordelen, maar de relatie moeder - kind is duidelijk bepaald. De ondergeschikte positie van het bouwhistorisch onderzoek binnen monumentenzorg komt tot uiting in de nieuwe monumentenwet van 1988. Zoals u weet wordt daarin over onderzoek en docu-

mentatie van bovengronds erfgoed met geen woord gesproken, terwijl aan opgravingen en archeologische vondsten een heel hoofdstuk is gewijd.

In het licht van het voorgaande kan het daarom geen kwaad als de bouwhistorie meer aansluiting zou zoeken bij het archeologisch onderzoek. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben op een groot aantal punten raakvlakken met elkaar en zijn voor een deel zelfs complementair. De meerwaarde van een geïntegreerd bouwhistorisch-archeologisch onderzoek is bovendien evident, zoals onder andere uit de volgende voorbeelden blijkt.

In Maastricht werden in 1988 drie nog resterende vleugels van het voormalige Witte Vrouwenklooster aan de noordzijde van het Vrijthof gesloopt ten behoeve van de bouw van het Muziektheater. Aan het geplande archeologische onderzoek ging een ongepland bouwhistorisch onderzoekje vooraf. Hierbij werd duidelijk dat twee vleugels interessanter waren dan door monumentenzorg altijd was aangenomen. De draagconstructie, de gevels en de kap hiervan bleken namelijk voor een deel te bestaan uit vakwerkconstructies die rond 1515 moeten zijn opgetrokken.⁴ De omvang van de vakwerkconstructies was zelfs voor Maastricht uniek (afb. 2 en 3). Onder de derde, uit 1619 daterende vleugels werden twee kelders aangetroffen met een ten opzichte hiervan afwijkend oriëntatie, waaruit blijkt dat zij tot een vroegere opzet van het klooster moeten worden gerekend. Deze bouwhistorische gegevens vormden een belangrijk uitgangspunt voor het archeologisch onderzoek, waarbij juist de meest recente lagen het moeilijkste zijn te interpreteren. Naar mijn stellige overtuiging – en die mening wordt door de Maastrichtse archeologen gedeeld – heeft het bouwhistorisch onderzoek in dit geval de conclusies van het archeologisch onderzoek sterk beïn-

Afb. 3. Idem afb. 2, tijdens de sloop. De zeven traveeën brede vakwerkconstructie op de verdieping boven de voormalige kloostergang dateert uit ca. 1515, de kapconstructie is 17e eeuws (foto auteur).

vloed en zien deze er nu anders uit dan zonder bouwhistorisch onderzoek het geval zou zijn geweest.

Veel minder omvangrijk, maar als voorbeeld wellicht nog duidelijker, is het onderzoekje van een gedeelte van de 13e eeuwse stadsmuur ten noorden van het voormalige Witte Vrouwenklooster (afb. 4). Uit bouwhistorisch onderzoek bleek dat zich hierin het restant bevond van een nog onbekende muurtoren uit de bouwtijd van de muur. Aanvullend archeologisch onderzoek toonde aan, dat aan de ommuring een aarden omwalling vooraf is gegaan waarop de muur vervolgens is gebouwd (afb. 5). Uitsluitend archeologisch of bouwhistorisch onderzoek had hier slechts tot een half resultaat geleid.⁵

Bouwhistorisch onderzoek na de decentralisatie

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat bouwhistorie een brugfunctie tussen monumentenzorg en middeleeuwse archeologie zou moeten kunnen vervullen. Ook is geconstateerd dat van integratie tussen monumentenzorg en archeologie op rijksniveau en dan met name ten aanzien van de bouwhistorische component, geen sprake is. Tevens heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geen kans gezien bouwhistorisch onderzoek als voorwaarde te stellen bij restauraties. De vraag dient zich aan of een gedecentraliseerde organisatie voor de realisatie van het een en ander betere mogelijkheden biedt? De 'decentralisatie' van het oudheidkundig bodemonderzoek, in de vorm van een door de gemeente aangestelde archeoloog, heeft voor twintig steden overigens al plaatsgevonden. Daarbij is gebleken dat deze organisatievorm het mogelijk maakt om oudheidkundig bodemonderzoek op een soepele wijze te integreren in het gemeentelijke bouwbeleid.

Zoals de gemeentelijke overheden zich gedurende de afgelopen decennia in toenemende mate verantwoordelijk zijn gaan voelen voor hun bodemarchief, zo moet de gemeenten nu duidelijk worden gemaakt dat er bovendien een 'bouwarchief' bestaat, dat hiermee grote overeenkomsten vertoont en waarvoor ze een vergelijkbare zorg zouden moeten ontwikkelen. Het overwicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan daarbij wellicht in stelling worden gebracht om de lagere overheden te doen inzien welk spoor zij moeten volgen. Het zal echter niet eenvoudig zijn de gemeenten ervan te overtuigen dat onderzoek en documentatie als uitgangspunt bij restauraties

Afb. 4. Maastricht, vrijgelegd gedeelte (stadszijde) van de 13e eeuwse ommuring van de stad ten noorden van het Vrijthof. Uit bouwhistorisch onderzoek bleek dat zich hierin het restant bevond van een nog onbekende muurtoren uit de bouwtijd van de muur (foto auteur).

jarenlang schijnbaar niet nodig was, maar vanaf nu opeens wel.

Eerder in dit stuk is geconstateerd dat het bouwkundige specialisme binnen de archeologie nog steeds niet is vertegenwoordigd. Daar lijkt verandering in te komen! De archeologen die het meest met omvangrijke ondergrondse bouwresten uit de middeleeuwen worden geconfronteerd is de relatief jonge groep van stadsarcheologen. Het is daarom niet verbazingwekkend dat juist zij aandringen op bouwhistorische ondersteuning en continuïteit van het onderzoek boven het maaiveld. Bij de opbouw van een inhoudelijke monumentenzorg op gemeentelijk niveau moet daarvan, waar mogelijk, gebruik worden gemaakt. Daarmee kan bouwhistorie intermediair worden tussen het archeologisch stads-kernonderzoek en de monumentenzorg. En als er één moment is om de gemeentelijke bouwhistorie op de rails te krijgen, dan is dat nu, als onderdeel van de decentralisatie van taken van de Rijksdienst.

Een suggestie voor de financiering van gemeentelijke bouwhistorie

Een belangrijke vraag voor de financiering van het bouwhistorisch onderzoek op gemeentelijk niveau is, of onderzoek en documentatie bij restauraties zichzelf (gedeeltelijk) zou kunnen terugverdienen? Als voorbeeld van een doorsnee-restauratie wordt genomen het pand Kesselskade 54 te Maastricht (afb. 6). Zoals wel vaker het geval is, bleef ook bij de restauratie van dit monument op de voorgevel na niets op zijn plaats. De vloeren zijn verlegd, de achtergevel is verplaatst en ook de dakbalken zijn

uiteindelijk allemaal vervangen door stalen I-profielen. De restauratie heeft ertoe geleid dat van het monument, op het silhouet en de voorgevel na, niets meer resteert. Aan restauratiesubsidie is op dit project ruim f 108.000,- uitbetaald. Omdat dit bedrag, in de vorm van subsidie, onmogelijk alleen in de voorgevel kan zijn verwerkt, moet er ook subsidie zijn betaald op onderdelen die hiervoor strikt genomen niet in aanmerking komen. Het gaat om een bedrag van rond de twintigduizend gulden op een totale bouwsom van meer dan 1,1 miljoen. Omdat restauratiesubsidies primair zijn bedoeld voor de conservering van een historisch object of onderdelen daarvan, en niet om tekorten op de begroting af te dekken, kan worden afgevraagd of die twintigduizend gulden niet beter hadden kunnen worden besteed aan onderzoek en documentatie van het gebouw. Dan was nu tenminste bekend wat er allemaal is verdwenen. Het voorgaande vormt geen incident, het is een voorbeeld van een gebruikelijke gang van zaken.

Door de decentralisatie van de monumentenzorg krijgen de lagere overheden meer zeggenschap over de besteding van subsidiegelden voor restauraties. Inclusief één miljoen uit het stadsvernieuwingsfonds, vloeit naar Maastricht jaarlijks ruim 3,5 miljoen gulden monumenten-subsidie. Twee à drie procent van dit bedrag is voldoende om een bouwhistoricus in gemeentelijke dienst aan te stellen. Op basis van het feit dat onderzoek en documentatie 100% subsidieabel zijn, vloeit na verloop van tijd een gedeelte van de investering weer terug in de subsidiepot. De Rijksdienst ziet een dergelijke gang van zaken als oneigenlijk gebruik van subsidiegelden. Als echter zou blijken dat een bouwhistorisch advies de subsidiabele kosten kan drukken, dan verdient het bouwhistorisch onderzoek zichzelf

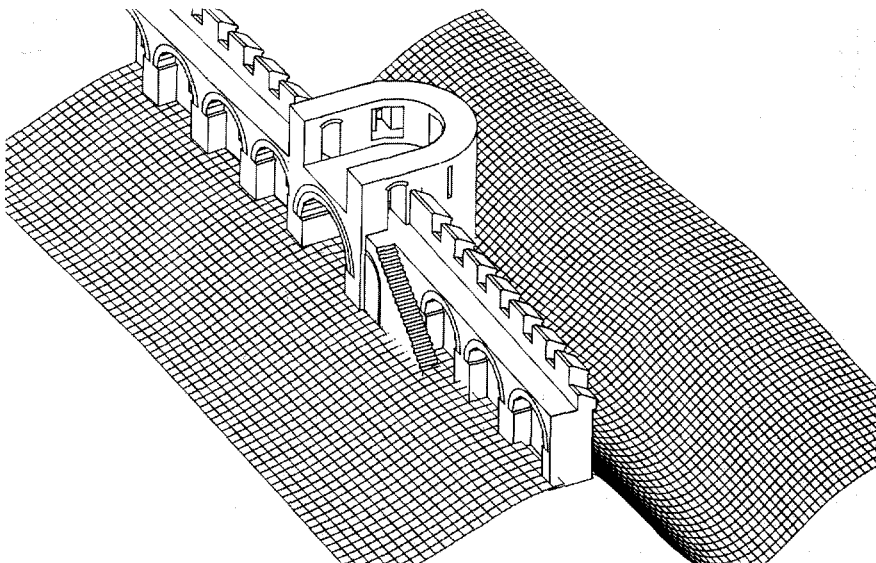
grotendeels terug. *Ik daag de Rijksdienst daarom uit, om bij wijze van proef haar medewerking te verlenen aan een onderzoek waaruit dat zou kunnen blijken.* Bijvoorbeeld in Maastricht, maar het mag natuurlijk ook in Groningen.

Tot zover de positie van het bouwhistorisch onderzoek als intermediair tussen monumentenzorg en archeologie in de gedecentraliseerde organisatie en een mogelijke financiering daarvan. Zolang onderzoek en restauratie einddoel blijven, zijn de overlevingskansen van deze disciplines binnen het gemeentelijke apparaat op de wat langere termijn echter niet groot.

Het grote verband

Binnensteden zijn op dit moment, meer dan ooit, populair. Dat brengt met zich mee dat voortgaande sanering en reconstructie van bestaande, historische bebouwing onvermijdelijk zijn. De samenleving is de motor achter deze ontwikkeling. Daar veranderen archeologen en monumentenzorgers niets aan, hoe graag de laatsten dat misschien ook zouden willen. Om te voorkomen dat de stadshistorische disciplines in de toekomst om wat voor reden ook buiten spel zullen worden geplaatst, moeten zij zich onmisbaar maken in het stedelijke transformatieproces. Daarvoor is het nodig dat monumentenzorg, archeologie en bouwhistorie uit hun isolement treden en infiltreren in alle afdelingen van het gemeentelijke bedrijf. Zij moeten hun kennis en gegevens optimaal toegankelijk maken en ten dienste stellen aan andere afdelingen opdat, vergelijkbaar met de toenemende zorg voor ons milieu, de stadshistorische disciplines een niet meer weg te denken schakel in het proces van stadsontwikkeling worden: *het geheugen van de stad.*

In 1988 is hiervoor in Maastricht een project met de naam 'Historische Structuuranalyse Maastricht' in het leven geroepen. Het project is een samenwerkingsverband tussen de universiteiten van Delft (prof. van Vorden) en Groningen (prof. Taverne), de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Maastricht. Twee promovendi en enkele doctoraalstudenten doen, in nauwe samenwerking met de afdelingen monumentenzorg, archeologie en stedenbouw van de gemeente, onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, van de Romeinse tijd tot heden en met een venster op de toekomst. Doel van het project is het bijeenbrengen van gegevens op historisch, geografisch, archeologisch, bouwhistorisch en stedenbouwkundig terrein. Niet alleen om een reconstructie van het verleden te maken, maar vooral om een 'kennisfundament' aan te leggen, waarop het door de gemeente gestuurde proces van stadsontwikkeling kan worden gebaseerd. Alleen als de planners en de politiek vóóraf zo precies mogelijk duidelijk gemaakt kan worden was

Afb. 5. Reconstructietekening van de stadsmuur ten noorden van het Vrijthof (zie afb. 4), zoals deze er rond 1300 uitgezien zou kunnen hebben (Computertekening M. Betka, T.U. Delft, naar opmeting P. Manuhutu).

Afb. 6. Maastricht, Kesselskade 54 (foto auteur).

essentieel is en wat niet, kan worden verwacht dat de historische component in de belangenafweging het gewicht krijgt dat haar toekomt. Systematische inventarisatie van waardevolle bouw- en stedenbouwkundige objecten en structuren is daarom een voorwaarde om te komen tot een betere integratie van de historische component in de stadsontwikkeling.

Met dit doel voor ogen is het niet alleen van belang gegevens te verzamelen, deze moeten ook toegankelijk worden gemaakt. Een ander doel van het project Historische Structuuranalyse is daarom te komen tot een methode van gegevensverwerking, die voor de stadsontwikkeling hanteerbaar en bruikbaar materiaal oplevert. Daarvoor is de hulp van de automatisering ingeroepen: in geautomatiseerde bestanden opgeslagen en gekoppeld aan een kartografisch systeem, kan de computer ingevoerde gegevens in tijd en ruimte naar wens selecteren en combineren, en daarvan een visueel beeld oproepen, zowel twee- als driedimensionaal. Deze beelden kunnen traploos worden verschaald en vervolgens op eenvoudige wijze worden gecombineerd met een kaart van de actuele situatie, of worden gebruikt als onderlegger voor de planontwikkeling. De makers koesteren de illusie, dat een dergelijk toegankelijk en manipuleerbaar systeem de planners zal verleiden

meer gebruik te maken van de historische context van de stad waarin en waaraan zij werken. Het systeem is nog niet operationeel, maar de gedachte daaraan en de opgebouwde bestanden inspireren reeds. Vanuit de afdeling stedenbouw in Maastricht wordt in toenemende mate gevraagd om historische gegevens, kaartmateriaal en advies. Daarnaast zijn in onderlinge samenwerking enkele stedenbouwhistorische en morfologische studies verricht naar verschillende locaties in de stad, waaronder Entre-Deux en de Maasoevers. Men begint te beseffen dat er een kennisbestand is opgebouwd waaruit men naar believen kan putten en dat werkt in positieve zin verslavend!

Tot slot

Onderzoek en documentatie van het verleden is nodig om toekomstige ontwikkelingen in steden en dorpen een basis te verschaffen. Een kennisfundament dat leidt tot continuïteit, behoud en weloverwogen vernieuwing. Waar de nieuwe Monumentenwet het volledig af laat weten, kunnen we ons gesteund voelen door de Vierde nota over de ruimtelijke ordening, die stelt: 'Bij het veiligstellen van basiswaarden moe-

ten burgers en overheid, voor zowel het stedelijke als het landelijke gebied, er zorg voor dragen dat: [...] steden, dorpen en landschappen niet eenvormig worden en de historisch gegroeide situatie [...] niet onherkenbaar wordt en in geval van versterking ten minste gedocumenteerd wordt.'

Noten

- 1 Reuvsdagen 1990 te Maastricht, lezing met de titel 'Continuïteit bovengronds'.
- 2 Volgens H.L. Janssen, in zijn oratie 'Het kasteel centraal' uitgesproken op 20 februari 1992 bij de aanvaarding van zijn ambt als bijzonder hoogleraar aan de R.U. te Utrecht op het vakgebied van de kasteelkunde, is de term bedacht door prof.dr. J.G.N. Renaud.
- 3 Meischke, R., *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, lezing gehouden bij zijn afscheid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 14 december 1988, Den Haag/Amersfoort [z.j.], p. 17.
- 4 Dendrochronologische datering, door D.J. de Vries. *Bulletin K.N.O.B.* 89(1990)5, p. 22.
- 5 Haafte, C.J. van, Een 13e eeuwse toren in de stadsmuur achter het klooster der Witte Vrouwen, *Maasgouw 109(1990)3* pp. 113-130.
- 6 *Vierde nota over de ruimtelijke ordening*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 20 490, nr. 77, p. 3.